

**Paweł Churski¹, Anna Dubownik², Barbara Szyda²,
Czesław Adamiak², Maciej Pietrzykowski³**

¹ Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Zakład Studiów Regionalnych i Lokalnych

chur@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-4152-1211>

² Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turystyki

AD: a_dubownik@umk.pl, <https://orcid.org/0000-0003-0313-7961>

BS: bszyda@umk.pl, <https://orcid.org/0000-0002-9221-6284>

CA: czeslaw@umk.pl, <https://orcid.org/0000-0003-3307-5079>

³ Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

Katedra Konkurencyjności Międzynarodowej

maciej.pietrzykowski@ue.poznan.pl, <https://orcid.org/0000-0003-0802-6371>

Wewnętrzne peryferie w świetle wybranych typologii obszarów wiejskich

Zarys treści: Celem opracowania jest określenie możliwości wykorzystania zróżnicowanych typologii obszarów wiejskich do wyjaśnienia procesów rozwojowych, a w dalszej kolejności do kształtowania polityki rozwojowej na obszarach wewnętrznych peryferii. W artykule zaprezentowano rozmieszczenie przestrzenne wewnętrznych peryferii w Polsce oraz przeprowadzono analizę porównawczą uzyskanego rozkładu z wynikami wybranych podziałów obszarów wiejskich. Interpretacja otrzymanych wyników pozwala wnioskować, że zasadne jest odejście od kategoryzowania tych obszarów według ich poziomu wiejskości lub miejskości na rzecz pomiaru lokalnego kapitału terytorialnego w myśl koncepcji rozwoju wielofunkcyjnego. Koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich ma natomiast duże znaczenie w wyjaśnianiu procesów rozwojowych i programowaniu interwencji rozwojowej na obszarze wewnętrznych peryferii.

Słowa kluczowe: wewnętrzne peryferie, miejskie obszary funkcjonalne, obszary wiejskie, kapitał terytorialny, *place based policy*

Wstęp

Obszary wiejskie w Polsce ulegają wielopłaszczyznowym przemianom. Zmiany te jednak wykazują silne zróżnicowanie przestrzenne, z pewnością także są one uwarunkowane różnymi czynnikami. Tempo rozwoju obszarów wiejskich w dużym

stopniu zależne jest od ich położenia w przestrzeni, a także od uwarunkowań historycznych i gospodarczych określających kierunki rozwoju wsi. Wszystkie te czynniki, choć w różnym stopniu i z różnym natężeniem, kształtują struktury: funkcjonalną i społeczno-gospodarczą oraz układy przestrzenne osiedli wiejskich (Kamińska, Heffner 2014).

Na obszarach tych, zmieniających się najsilniej, działalność rolnicza jest wypierana przez nowe funkcje, wkraczające – mniej lub bardziej ekspansywnie – na obszary wiejskie. Obserwuje się rozwój funkcji ekonomicznych, w tym przede wszystkim tych o charakterze pozarolniczym, oraz wzrost poziomu specjalizacji funkcjonalnej, jest to efekt, ale również oznaka rozwoju (Zwolińska-Ligaj, Guzal-Dec 2008, Adamowicz, Zwolińska-Ligaj 2009). Ewolują też struktury społeczne, co łączyć należy m.in. z podejmowaniem nierolniczej aktywności zawodowej. Często wiąże się to z migracjami wahadłowymi, przy czym relacje z miastem i jego mieszkańcami wykraczają poza cele zarobkowe i edukacyjne. Ponadto rozluźnieniu ulegają więzi społeczne na wsi. Prowadzi to do utraty przez obszary wiejskie ich tożsamości społecznej, ekonomicznej i krajobrazowej (Zimnicka, Czernik 2007, Kamińska, Heffner 2014).

Kierunki rozwoju obszarów wiejskich zmieniały się w ostatnich dziesięcioleciach, co związane jest z nowymi uwarunkowaniami rozwoju gospodarczego i społecznego (Suárez Roldan i in. 2023). Obszary wiejskie, zwłaszcza te w oddaleniu do ośrodków miejskich (*remote rural regions*), i ich mieszkańcy stają przed wieloma wyzwaniem. Należą do nich m.in. spadek zaludnienia i starzenie się ludności, brak lub zbyt niski poziom rozwoju infrastruktury cyfrowej, utrudniony dostęp do usług, pogarszająca się jakość transportu publicznego, a także ograniczona możliwość zatrudnienia, często związana ze zmianami strukturalnymi w lokalnej gospodarce (Bock, Krzysztofowicz 2021, Perpiña Castillo i in. 2023).

Obecnie jednak obserwujemy wzrost świadomości, że rola i znaczenie obszarów wiejskich są niedoceniane, a wręcz nieuznawane. Funkcje, które się rozwijają lub które mogą się dopiero pojawić, wykorzystują zasoby obszarów wiejskich na nowo, wykraczając poza tradycyjną działalność (OECD 2023). Jakość życia na obszarach wiejskich znalazła się w centrum obaw związanych ze spójnością terytorialną w całej Europie i celami zrównoważonego rozwoju ONZ. Za priorytetowe uznaje się inicjatywy wspierające rozwój obszarów wiejskich, traktując te terytoria jako katalizatory dynamiki gospodarczej i społecznej (Mouraz i in. 2023).

W Unii Europejskiej obszary wiejskie, zdaniem przewodniczącej Komisji Europejskiej Ursuli von der Leyen, „są kluczowym elementem naszych społeczeństw oraz naszej gospodarki. Różnorodność krajobrazu, kultury i dziedzictwa jest jedną z najbardziej charakterystycznych i niezwykłych cech Europy. Są one istotną częścią naszej tożsamości i naszego potencjału gospodarczego. Będziemy pielegnować i restaurować nasze obszary wiejskie, a także inwestować w ich przyszłość” (Leyen 2019, s. 8). Od lipca 2019 r. uruchomiono inicjatywę „Długoterminowej wizji dla obszarów wiejskich UE – W kierunku silniejszych, lepiej skomunikowanych, odpornych i zamożnych obszarów wiejskich do 2040 r.”¹ Jest

¹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52021DC0345> (dostęp: 27.10.2023).

to dokument charakteryzujący problemy i wyzwania oraz szanse, które mogą wykorzystać mieszkańcy obszarów wiejskich w Europie. Określono w nim tzw. inicjatywy przewodnie dotyczące m.in. utworzenia platformy rewitalizacji obszarów wiejskich oraz inicjowania badań naukowych nad innowacjami dla społeczności wiejskich. Za jeden z priorytetów uznano rozwój mobilności mieszkańców obszarów wiejskich także w zakresie multimodalnych usług cyfrowych. Ważne miejsce w dokumencie zajmuje pomoc w transformacji energetycznej obszarów wiejskich oraz w kreowaniu zrównoważonej przedsiębiorczości na tych terenach. Planowane działania mają z jednej strony przyczynić się do wzrostu poziomu i warunków życia ludności na obszarach wiejskich, a z drugiej strony zwiększyć ich atrakcyjność dla mieszkańców miast, co może przyczynić się do poprawy konwergencji rozwoju na terenie Europy.

Różnorodność obszarów wiejskich także w Polsce stwarza ogromne możliwości, ale i wyzwania dla ich rozwoju. Prowadzenie skutecznej polityki rozwoju wymaga elastycznego podejścia do programowania i wdrażania zaplanowanych działań. Potrzebna jest szczegółowa diagnoza, a następnie, po określeniu problemów rozwojowych i wewnętrznych potencjałów, precyzyjne wyznaczenie zakresu strategicznej interwencji i dopasowanie instrumentów terytorialnego wsparcia. Przeprowadzane typologie powinny zatem identyfikować zróżnicowany poziom kapitału terytorialnego poszczególnych obszarów oraz charakter ich wyzwań rozwojowych. Dlatego warto pracować nad różnymi statycznymi i dynamicznymi ujęciami podziału obszarów wiejskich, żeby stale monitorować zmiany zachodzące na tych obszarach. Profesor Benicjusz Głębocki, wnikliwy obserwator zmian zachodzących w polskim rolnictwie i na obszarach wiejskich, pisze, że studia typologiczne poza wartością poznawczą mają istotne znaczenie dla wspierania planowania rozwoju i zapobiegania rosnącym dysproporcjom rozwojowym tych terenów (Głębocki 2014, Głębocki i in. 2018).

Celem opracowania jest konfrontacja wybranych typologii obszarów wiejskich oddających zróżnicowanie procesów rozwojowych w kontekście ich przydatności w kształtowaniu polityki regionalnej. Realizacja tak sformułowanego celu warunkuje przyjęty schemat postępowania badawczego. Po części wprowadzającej dokonaliśmy przeglądu ujęć teoretycznych traktujących o obszarach wiejskich i wewnętrznych peryferiach. Następnie przedstawiliśmy wyniki nowej delimitacji miejskich obszarów funkcjonalnych i ich typologii, która doprowadziła do identyfikacji rozmieszczenia przestrzennego wewnętrznych peryferii w Polsce. Dalej wykonaliśmy analizę porównawczą wybranych typologii obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem obszarów, w których występuje kumulacja negatywnych zjawisk społecznych i gospodarczych, z uzyskanym rozkładem wewnętrznych peryferii. Analizując uzyskane wyniki podjęliśmy się próby oceny adekwatności badanych podziałów obszarów wiejskich z rozkładem przestrzennym wewnętrznych peryferii i możliwości ich wykorzystania dla wyjaśniania procesów rozwojowych oraz programowania interwencji rozwojowej wewnętrznych peryferii.

O ile typologię wewnętrznych peryferii oparliśmy na nowej delimitacji miejskich obszarów funkcjonalnych (MOF; Churski i in. 2023), to przeprowadzona

analiza porównawcza opiera się na jednostkach trzeciego poziomu podziału administracyjnego (gmina – LAU2). Typologię MOE, która doprowadziła nas do wyznaczenia wewnętrznych peryferii, przeprowadziliśmy na podstawie utworzonej bazy danych obejmującej wskaźniki z lat 2018–2020, opierając się na wartościach rzeczywistych oraz wartościach uśrednionych (średnia 3-letnia). Artykuł powstał w ramach realizacji projektu Narodowego Centrum Nauki nr 2020/37/B/HS4/01034 „Trajektorie i wyzwania rozwoju peryferii wewnętrznych w nowych warunkach spójności po SARS-CoV-2”.

Wewnętrzne peryferie a obszary wiejskie

Jest wiele dowodów na występowanie w przestrzeni różnicowań rozwojowych. Przejawiają się one w różne identyfikowanych oraz definiowanych układach dychotomicznych, takich jak rdzenie i peryferie, bieguny wzrostu i obszary stagnacji gospodarczej, metropolie i aglomeracje miejskie oraz obszary wiejskie i rolnicze itp. Sposób ich delimitacji pozostaje przedmiotem szerokiej dyskusji i prowadzi do zastosowania bardzo różnych podejść (Czapiewski, Janc 2009). Zdaniem Wójcika (2011), poza funkcjonalno- strukturalnym modelem postrzegania obszarów wiejskich, niezwykle cenne jest podejście poststrukturalne, które podkreśla wielowymiarowość przestrzeni wiejskiej i obecne w niej pozaekonomiczne rodzaje kapitału. Niezależnie od ich przebiegu i rezultatów przestrzenne różnicowania stanowiące konsekwencje zachodzącej spontanicznie polaryzacji procesów rozwojowych, powinny być przedmiotem pogłębionych studiów i analiz. Ich celem musi być identyfikacja zmieniających się czynników i barier rozwoju determinowanych wpływem zewnętrznych megatrendów, które kształtują stan kapitału terytorialnego poszczególnych obszarów, stanowiący podstawę programowania działań interwencyjnych zmierzających do dążenia do konwergencji rozwoju w przestrzeni (Churski i in. 2020). W tym kontekście kapitał terytorialny rozumiemy jako zbiór zasobów o charakterze materialnym i niematerialnym; konglomerat będący wynikiem powiązań funkcjonalnych i relacji interpersonalnych i międzyinstytucjonalnych (Markowski 2016, Churski i in. 2020, Hedorowicz i in. 2023).

Na tym tle na szczególne zainteresowanie zasługują obszary trwale marginalizowane, które nie zawsze muszą stanowić peryferie w znaczeniu odległości fizycznej. W literaturze przedmiotu określa się je mianem wewnętrznych peryferii (*inner peripheries*) (Copus i in. 2017). Pojęcia tego użyto po raz pierwszy formalnie w raporcie przygotowanym na nieformalny szczyt ministrów państw członkowskich Unii Europejskiej ds. polityki regionalnej w Godollo na Węgrzech w 2011 r., który doprowadził do przyjęcia Agendy Terytorialnej 2020 (Ministry of National Development 2011, s. 57), określając nim specjalny typ peryferyjnych obszarów wiejskich². Problematyka wewnętrznych peryferii zyskała na znaczeniu

² Należy podkreślić, że pojęcie wewnętrznych peryferii nie trafiło do ostatecznego tekstu Agendy Terytorialnej 2020 (2011).

w konsekwencji kryzysu finansowego (2007–2009), który uwypuklił kontrastową dynamikę między nowymi i starymi państwami członkowskimi oraz wyraźne różnice między obszarami wiejskimi i miejskimi (metropolitalnymi). Kolejne kryzysy związane z pandemią COVID-19 oraz konsekwencjami społeczno-ekonomicznymi agresji Rosji na Ukrainę podkreśliły jeszcze bardziej wyzwania związane z przestrzennymi zróżnicowaniami rozwoju. Nowe, kryzysowe, uwarunkowania rozwojowe zwróciły uwagę m.in. na:

- koncentrację negatywnych zmian strukturalnych na słabszych obszarach, przy jednocześnie rosnącej polaryzacji przestrzennej wywołanej rosnącą globalną konkurencją, co doprowadziło do dalszej fragmentyzacji struktury terytorialnej (Russo i in. 2012);
- rosnące ograniczenie udziału obszarów słabiej rozwiniętych i ich mieszkańców w kształtowaniu założeń programowania i realizacji działań interwencyjnych (Moisio, Paasi 2013);
- zwiększające się niezadowolenie społeczne mieszkańców obszarów słabiej rozwiniętych (Dijkstra i in. 2019, Rodríguez-Pose 2020, McKay i in. 2023, Rodríguez-Pose i in. 2023), skutkujące poszerzeniem normatywnej podstawy wewnętrznych peryferii poprzez uwzględnienie w założeniach spójności terytorialnej koncepcji sprawiedliwości terytorialnej (*spatial justice*) (Soja 2010) oraz koncepcji gospodarki podstawowej (*foundational economy*) (Bowman i in. 2014);
- potrzebę wzmocnienia podejścia zintegrowanego, z preferencją działań oddolnych oraz ograniczeniem aktywności realizowanych przy założeniu „one size fits all” (Morgan 2016), znajdującą swoją konkretyzację i operacjonalizację w polityce rozwoju zorientowanej terytorialnie (*place based-policy*) (Barca 2009, McCann i in. 2023).

Koncepcja wewnętrznych peryferii (*inner periphery*) bazuje na dwóch fundamentach teoretycznych, które powstały niezależnie w latach 70. i 80. XX w. (ESPON 2017, 2018). W tamtym czasie nie było między nimi interakcji. Jednak ostatnio założenia tych dwóch podejść teoretycznych zostały połączone, bardziej w celu poszukiwania możliwości ich elastycznego wykorzystania do wyjaśniania współczesnych zróżnicowań rozwojowych niż poszukiwania między nimi wewnętrznej spójności. Pierwszy z nich wiele zawdzięcza pozytywistycznej analizie przestrzennej: peryferyjności w ujęciu geograficznym (*Geographical Peripherality*) (Keeble i in. 1988), drugi zaś wyrósł ze szkoły strukturalistycznej: zorganizowana bliskość (The Modern World System and “Organised Proximity”) (Wallerstein 1976, 1991). Dzięki nim peryferie przestano traktować jedynie jako obszary oddalone geograficznie, ale zaczęto postrzegać jako systemy społeczne będące wynikiem złożonych procesów zmian w gospodarce, demografii czy też uwarunkowaniach politycznych kształtujących możliwości podejmowania decyzji, zależne od obowiązującego systemu norm i wartości społeczno-kulturowych (Naumann, Fischer-Tahir 2013). Tak ujętą peryferyzację zaczęto rozumieć jako proces determinowany nie tylko przez cechy położenia geograficznego, ale również, a nawet przede wszystkim, jako proces wynikający z kształtowania się relacji w społecznie konstruowanych przestrzeniach i sieciach, na różnych poziomach terytorialnych

(Capello 2007, Kühn 2015). Wskazane prawidłowości umożliwiły szerokie rozpatrywanie peryferyjności uwzględniające zarówno jej charakter fizyczny, jak i wynikający ze „zorganizowanej bliskości” (*organised proximity*) (Boschma 2005, Torre, Rallet 2005, Capello 2011). Na tym gruncie rozwinęła się koncepcja wewnętrznych peryferii zwracająca uwagę na rolę w procesach rozwojowych nowych form powiązań i relacji wewnętrznych i zewnętrznych skutkujących zmianami w uwarunkowaniach dostępu do usług publicznych (SGI) i rynku pracy (Copus 2017). Prowadzi to do wniosku, że tradycyjna logika interpretacji zróżnicowań rozwojowych w przestrzeni determinowanych tylko odległością fizyczną w układzie rdzeń–peryferie nie jest już wystarczająca (ESPON 2017, 2018). Ich pełne zrozumienie wymaga jednak głębszej refleksji wykorzystującej zarówno bogaty dorobek klasycznych koncepcji teoretycznych wyjaśniających relacje rdzenie–peryferie, jak ich współczesnych adaptacji (Wójcik i in. 2018). Wymaga ponadto zwrócenia większej uwagi na poziom subregionalny, w tym ponadlokalny (funkcjonalny) i lokalny na etapie identyfikacji przyczyn tych zróżnicowań oraz programowania działań interwencyjnych zmierzających do wzmacniania spójności. Uwzględniając wskazane prawidłowości wewnętrzne, peryferie rozumiemy jako obszary o uśpionych lub utraconych potencjałach rozwojowych, ze względu na ich społeczną lub gospodarczą peryferyjność wywołaną w szczególności niską dostępnością komunikacyjną i relatywnie dużym dystansem czasowym do centrów gospodarczych, ograniczonym zakresem powiązań funkcjonalnych oraz brakiem zdolności lub trudnościami w ich trwałym nawiązaniu. Ich cechami charakterystycznymi są: niższa efektywność funkcjonowania terytorialnego systemu społeczno-gospodarczego, niższa dostępność do dóbr i usług publicznych i w konsekwencji ogólnie niższa jakość życia (*wellbeing*). Następstwem tych uwarunkowań jest obniżający się potencjał konkurencyjny danego obszaru oraz jego trwała marginalizacja. Stoimy na stanowisku, że poszerzenie normatywnej podstawy wewnętrznych peryferii wymaga uwzględnienia w założeniach spójności terytorialnej koncepcji sprawiedliwości terytorialnej (*spatial justice*) (sprawiedliwość przestrzenna wymaga wyraźnego uwzględnienia przestrzeni jako czynnika nierówności społecznej, odtwarzanej przez mechanizmy społeczno-ekonomiczne, które organizują społeczeństwo w przestrzeni) oraz koncepcji gospodarki podstawowej (*foundational economy*) (gospodarka podstawowa zachęca do ochrony – *shelter* – tych sektorów gospodarki, które dostarczają podstawowe dobra i usługi, takie jak np. dobra i usługi użyteczności publicznej)³. Przyjmujemy, że wewnętrzne peryferie nie są homogeniczne wewnętrznie, co prowadzi do wykształcenia w ich strukturze wewnętrznej obszarów centralnych i otoczenia analogicznie jak w przypadku generalnej dychotomii przestrzeni społeczno-ekonomicznej. Lokalne „bieguny” wykazują podobne ograniczenia jak ich obszary otaczające, a ich pozycja stanowi konsekwencje jedynie wewnętrznej relatywności skali problemów i stopnia koncentracji aktywności gospodarczych i miejsc zamieszkania.

Obszary wiejskie jako kategoria analityczna nie zostały dotychczas precyzyjnie zdefiniowane. Istnieją definicje, których treść zależna jest od dyscypliny naukowej,

³ Więcej na ten temat patrz m.in.: Churski (2022), Fritsch i in. (red., 2023).

na gruncie której jest stosowana, a także od potrzeb, dla których powstaje. Nie ulega wątpliwości, że obszary wiejskie to kategoria historycznie zmienna, podlegająca pewnej elastyczności (Bański 2011). W Unii Europejskiej nie ma uniwersalnej definicji obszarów wiejskich ze względu na ich różnorodność i występującą w przestrzeni specyfikę (Zysk, Żróbek-Różańska 2015). Wójcik (2013) uważa, że europejskie obszary wiejskie to próba zastąpienia pojęcia „wieś”, które ma inne znaczenie kulturowe, a wręcz jego zdaniem traci, znaczenie sensy i wartości. Jednak w państwach wspólnoty europejskiej stosuje się różne definicje obszarów wiejskich w zależności od przyjętego kryterium ich wydzielenia. W Czechach definiuje się obszary wiejskie, przyjmując, że są nimi gminy zamieszkałe przez mniej niż 2 tys. mieszkańców, a w uzasadnionych przypadkach 3 tys. Podobnie jest w Słowacji, na której terenie wyróżnia się obszary miejskie określone jako gminy zamieszkałe przez co najmniej 5 tys. mieszkańców z miastem będącym ich centrum. Pozostałe gminy traktuje się jako obszary wiejskie. W Estonii obszar wiejski definiuje się jako jednostkę zamieszkaną przez mniej niż 2,5 tys. osób. W Niemczech dla wydzielenia obszarów wiejskich wykorzystano kryterium gęstości zaludnienia mniejszej niż 150 mieszkańców na km². Natomiast we Francji obok kryterium liczebności ludności (mniej niż 2 tys.) stosuje się kryterium wartości odległości między domami/siedliskami, która powinna być większa niż 200 m (IFAD 2010, Dijkstra, Poelman 2014).

Przy definiowaniu i wydzieleniu obszarów wiejskich najczęściej stosuje się trzy kryteria: statystyczno-administracyjne, przestrzenne lub demograficzne. Według kryterium statystyczno-administracyjnego obszary wiejskie stanowią tereny pozostające poza granicami administracyjnymi miast, na które w Polsce składają się gminy wiejskie i części wiejskie gmin miejsko-wiejskich. Według danych Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii w 2020 r. tak rozumiane obszary wiejskie zajmowały 93% powierzchni kraju, gdzie zamieszkiwało 40% ludności Polski (Obszary wiejskie 2022). Zastosowanie ma także definicja obszarów wiejskich oparta na kryterium przestrzennym, czyli w praktyce bazująca na ich położeniu geograficznym względem ośrodka miejskiego oraz analizie sposobu użytkowania gruntów (Bański 2011). Powszechnie stosowane jest także kryterium demograficzne. Według niego wydzielenie obszarów wiejskich powinno opierać się na identyfikacji obszarów słabo zaludnionych. W tym zakresie istotna jest liczebność populacji wpływająca na gęstość zaludnienia obszaru oraz przynależność administracyjna do obszarów nieurbanizowanych. Przykładowo, stosując kryterium demograficzne, w Unii Europejskiej o obszarach wiejskich można mówić, gdy ich gęstość zaludnienia nie przekracza 100 os./km² (Eurostat), natomiast w krajach zrzeszonych w Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) wartość graniczna tego wskaźnika została określona na poziomie 150 os./km².

Wykorzystanie wskazanych kryteriów do definiowania i wydzielenia obszarów wiejskich wynika wprost z koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego, która wywodzi się z nauk antropologicznych i socjologicznych (Ratzel 1891, Redfield 1947, Kirk 1980, Douglass 1998, von Braun 2007, Castillo i in. 2022). Koncepcja ta stawia na przeciwległych biegunach kulturę miejską i wiejską, wskazując im ewolucyjny model rozwoju z wiejskiego do miejskiego (Sokołowski 1999, Maik 2008,

Wójcik 2012). Model ten szybko został zaadaptowany przez geografów społeczno-ekonomicznych. Chojnicki i Czyż (1989) wyróżniają dwa ujęcia kontinuum miejsko-wiejskiego. Jedno z tych ujęć zakłada istnienie dwóch odmiennych form osadniczych społeczności ludzkich, pomiędzy którymi znajdują się takie o charakterze przejściowym, z cechami zarówno miejskimi, jak i wiejskimi. Drugie ujęcie określa system osadniczy jako zbiór jednostek różniących się między sobą poziomem rozwoju cech miejskich i wiejskich, które wzajemnie się przenikają. Wynika to z faktu, że we współczesnej geografii koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego wyraża odejście od dychotomicznego podziału typów społecznych na rzecz uchwycenia różnic sposobów i warunków życia społeczeństw w różnych kategoriach i typach miejscowości czy badania trendów i kierunków koncentracji ludności w miastach (Gierańczyk, Kluba 2008).

Obserwowane tendencje i prawidłowości prowadzą do odejścia od tradycyjnego ujęcia obszarów wiejskich, zgodnie z którym utożsamia się je z obszarem rolniczym, gdzie rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo stanowi główne źródło dochodów ludności. Prowadzi to do kwestionowania zasadności stosowania koncepcji kontinuum miejsko-wiejskiego w ich definiowaniu i wydzieleniu (Simon 2006). Obecnie, ze względu na obserwowane przeobrażenia społeczno-ekonomiczne, przede wszystkim proces dezagraryzacji, obszary wiejskie traktowane są jako przestrzeń wielofunkcyjna, uwzględniająca cechy dywersyfikacji struktury funkcjonalnej gospodarki lokalnej oraz społeczności wiejskich (Stanny 2014). Współczesne podejście do definiowania i wydzielenia obszarów wiejskich bazuje na koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, która zakłada rozpowszechnianie działalności pozarolniczej na wsi, która ma się przyczynić do zróżnicowania lokalnej gospodarki, a także dywersyfikacji rynku pracy. Istotnym elementem rozwoju wielofunkcyjnego jest rozwój przedsiębiorczości, oparty przede wszystkim na mikroprzedsiębiorstwach, bazujących często na lokalnych zasobach (Knickel, Renting 2000). Jak twierdzi Kłodziński (2021), obecne obszary wiejskie w Polsce przestają być kojarzone głównie z produkcją rolną, zaczynają pełnić zróżnicowane funkcje pozarolnicze związane zarówno z produkcją, jak i usługami. Liczba rolników w społecznościach wiejskich stale maleje, choć tempo zmian zależy od poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego ich otoczenia. Ważnym aspektem jest także znaczący udział terenów zabudowanych z rozwiniętą infrastrukturą. Wielofunkcyjne zagospodarowanie obszarów wiejskich zapobiega bowiem zjawiskom depopulacyjnym oraz umożliwia likwidację przeludnienia agrarnego (Sawicka 2003, Rosner 2007, Wojtyra 2017). Należy ponadto zwrócić uwagę, że wielu badaczy podejmujących się definiowania obszarów wiejskich wykracza poza ramy statusu administracyjnego, podkreślając wagę powiązań funkcjonalnych, bo „okazuje się, że wsie duże i wsie małe różnią się w sposób o wiele bardziej istotny, niż wsie duże i małe miasta” (Stanny 2014, s. 8).

Nowa delimitacja i typologia wewnętrznych peryferii w Polsce

Prace nad wyznaczeniem wewnętrznych peryferii stanowią część projektu badawczego „Trajektorie i wyzwania rozwoju wewnętrznych peryferii w nowych uwarunkowaniach spójności post SARS-CoV-2” (TIPERICO). Przyjmując za cel identyfikację wewnętrznych peryferii w Polsce, przeprowadziliśmy typologię uprzednio wyznaczonych w nowy sposób obszarów miejskich. Biorąc pod uwagę dotychczasowe doświadczenia badaczy polskich i zagranicznych, potrzeby i cele wykorzystania, ale także realne możliwości wydzielenia, miejski obszar funkcjonalny (MOF) zdefiniowaliśmy jako obszar ciągły terytorialnie, obejmujący miasto i co najmniej jedną gminę podległą, połączone z nim przepływami ludności (dojazdy do pracy i migracje dwukierunkowe) i położone w izochronie jednej (dla największych miast – 1,5) godziny dojazdu do miasta centralnego. W rezultacie przeprowadzonej procedury wyodrębniliśmy 413 miejskich obszarów funkcjonalnych (Churski i in. 2023).

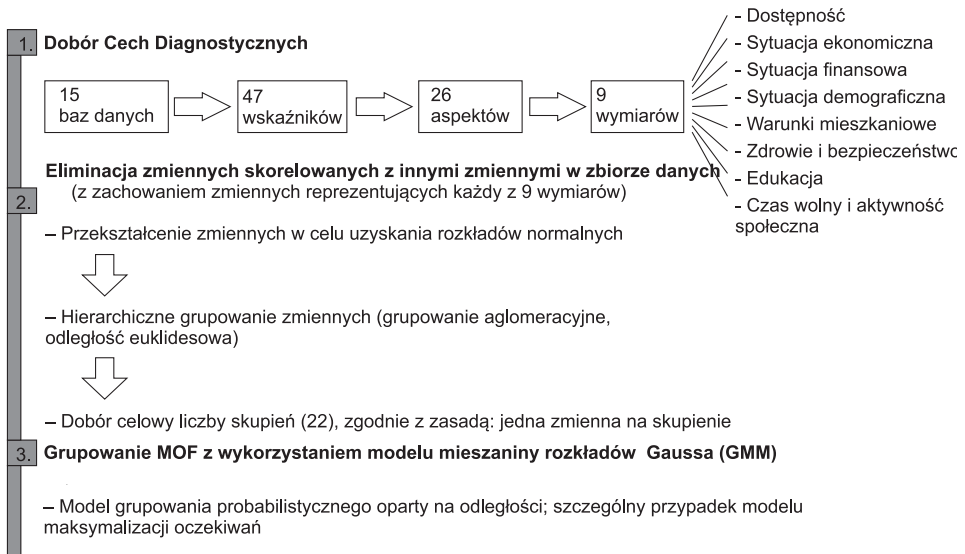
Kolejnym krokiem w zrealizowanym postępowaniu badawczym był pomiar stopnia zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego wyodrębnionych MOF-ów w celu znalezienia obszarów o uśpionych lub utraconych potencjałach rozwojowych – wewnętrznych peryferii. Peryferyjność tę definiujemy, jak już wcześniej wspomniano, w kontekście dostępności komunikacyjnej, efektywności funkcjonowania terytorialnego systemu społeczno-gospodarczego, dostępności do dóbr i usług publicznych i jakości życia.

Punktem wyjścia w typologii MOF było 47 zmiennych reprezentujących 9 wymiarów (od 3 do 10 zmiennych na wymiar) i 26 aspektów peryferyjności. Zgromadzone dane pochodziły z różnych źródeł. Były to zarówno dane publikowane poprzez Główny Urząd Statystyczny, jak i dane o charakterze pierwotnym, udostępnione przez wybrane jednostki naukowe oraz instytucje administracji publicznej. Strukturę zmiennych i źródeł danych przedstawia załącznik 1.

Ze względu na asymetryczne rozkłady wartości poszczególnych zmiennych, niektóre z nich poddaliśmy transformacji (za pomocą logarytmu naturalnego, pierwiastka kwadratowego lub bardziej złożonych przekształceń) w celu uzyskania naturalnego rozkładu wartości. Kolejnym krokiem było zmniejszenie liczby zmiennych. Zastosowaliśmy podejście oparte na dwóch warunkach: usunięciu zmiennych ściśle skorelowanych z innymi zmiennymi w zbiorze zmiennych grupujących i zachowaniu zmiennych reprezentujących każdy z wymiarów peryferyjności. Procedura selekcji zmiennych została zatem zrealizowana dwuetapowo. Pierwszym krokiem była analiza skupień zmiennych. Po transpozycji macierzy danych (MOF-y zostały potraktowane jako zmienne, a zmienne indywidualne – jako obserwacje) zastosowaliśmy hierarchiczną analizę skupień: metodę grupowania aglomeracyjnego, z wykorzystaniem odległości euklidesowej. Po wizualnej analizie dendrogramu skupień zdecydowaliśmy się przyjąć poziom odcięcia wyróżniający 22 grupy. Następnie z każdej grupy wybraliśmy jedną zmienną, zachowując

warunek reprezentowania wszystkich wymiarów peryferyjności przez przynajmniej jedną zmienną.

Wybrane zmienne zostały wykorzystane w statystycznej procedurze grupowania. Zastosowaliśmy metodę mieszanin gaussowskich. W porównaniu z innymi popularnymi metodami (hierarchiczną i k-średnich), metoda ta jest bardziej skuteczna w wykrywaniu skupień reprezentujących rozkłady o różnych odchyleniach standardowych. Analizy skupień zostały przeprowadzone dla liczby skupień od czterech do sześciu. Porównując miary jakości grupowania (indeksy BIC, Calińskiego-Harabasa i Daviesa-Bouldina), a także możliwości interpretacji wyników, za optymalne uznano wyróżnienie pięciu skupień. Grupowanie powtórzono na wielu zestawach losowych parametrów wejściowych dla procedur grupowania, za każdym razem uzyskując te same wyniki (ryc. 1).

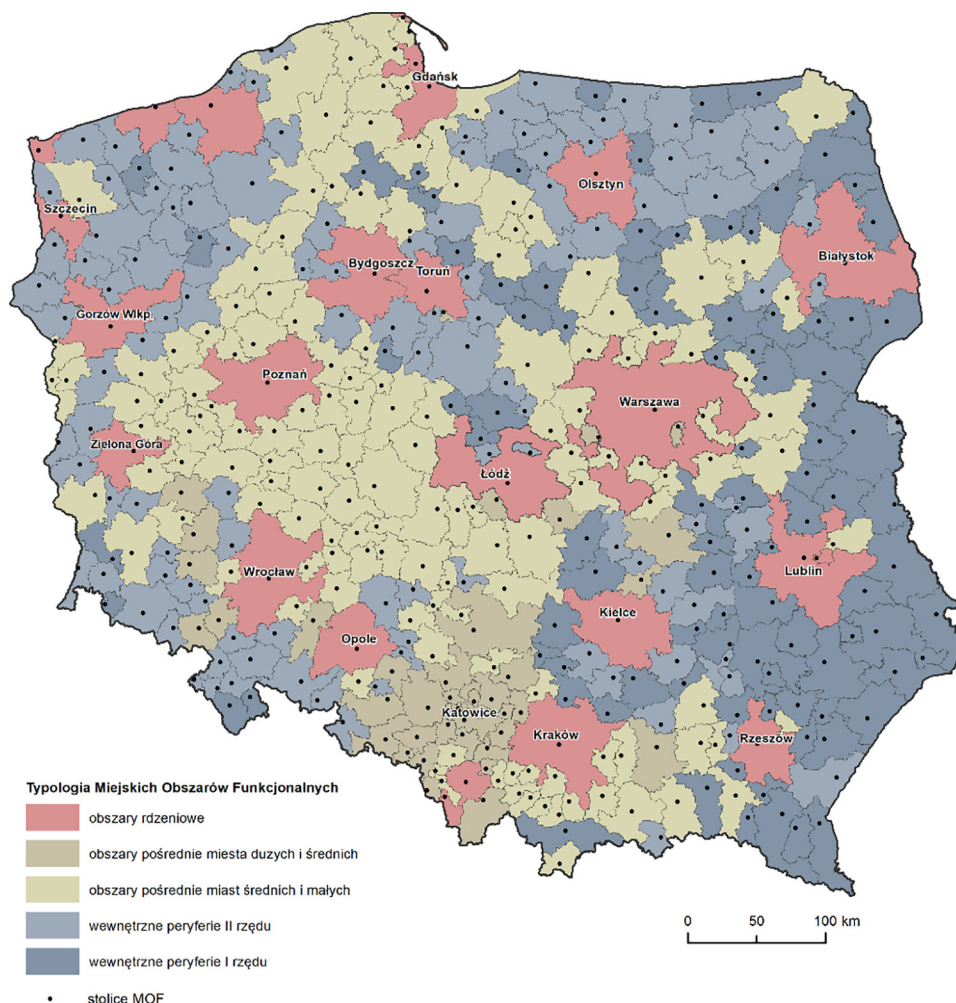

Ryc. 1. Etapy typologii MOF w celu wyznaczenia peryferii wewnętrznych

Źródło: opracowanie własne.

Przeprowadzona procedura pozwoliła wyodrębnić pięć typów miejskich obszarów funkcjonalnych, z których dwa uznaliśmy za typy odpowiadające wewnętrznym peryferiom, I i II rzędu (ryc. 2). Wyróżnione typy obszarów mają określone charakterystyczne cechy (tab. 1), przy czym w odniesieniu do wewnętrznych peryferii kluczowe są wyzwania rozwojowe, wynikające bezpośrednio ze zdiagnozowanych deficytów.

Rdzenie MOF określonych jako wewnętrzne peryferie II rzędu zlokalizowane są w różnych typach miast średnich i małych. Regiony te są w dużej mierze położone w Polsce północno-wschodniej i północno-zachodniej, w regionach o najniższej gęstości zaludnienia w kraju i trudno przechodzących transformację gospodarczą w latach 90., w szczególności z uwagi na wysoki stopień kolektywizacji

Ryc. 2. Typologia miejskich obszarów funkcjonalnych

Źródło: opracowanie własne.

rolnictwa. Obecne są także w regionie Sudetów i w Polsce centralnej, ale, co najważniejsze, przylegają bezpośrednio do MOF dużych miast, m.in. Szczecina, Olsztyna, Bydgoszczy. W tym kontekście podkreślić należy najważniejszą cechę wewnętrznych peryferii, tj. odłączenie komunikacyjne od regionów rdzeniowych, skąd płyną potencjalne impulsy rozwojowe, nie zaś peryferyjność w sensie geograficznym.

Charakterystyczna dla wewnętrznych peryferii II rzędu jest wysoka dostępność wewnętrzna przy niskiej efektywności bądź nawet braku transportu publicznego i bardzo niskiej dostępności zewnętrznej. Rynek pracy jest mało elastyczny i słabnący, a dochody niskie, podobnie jak aktywność gospodarcza mieszkańców. Obserwowane są liczne napięcia w sferze finansów publicznych i uzależnienie od

Tabela 1. Charakterystyka typów miejskich obszarów funkcjonalnych

Typ	Liczba MOF (gmin)	Udział MOF	Lokalizacja	Charakterystyka obszarów
Obszary rdzeniowe	25 (484 gminy)	6,05%	Rdzeniami są w zdecydowanej większości duże miasta – główne ośrodki regionalne, zlokalizowane na terenie całego kraju	<ul style="list-style-type: none"> • bardzo dobra dostępność komunikacyjna; • wysoki stopień nasycenia infrastrukturą techniczną i społeczną; elastyczny rynek pracy i niskie bezrobocie; • wysoki poziom aktywności gospodarczej i dobra sytuacja finansowa mieszkańców; • wysoka jakość życia • korzystana sytuacja demograficzna
Obszary przejściowe miast dużych i średnich	39 (250 gmin)	9,44%	Rdzeniami są miasta duże i średnie, skoncentrowane głównie w regionach Górnego i Dolnego Śląska. Pojedyncze wydzielenia występują na terenie województw: małopolskiego i świętokrzyskiego	<ul style="list-style-type: none"> • relatywnie wysoka dostępność transportowa; • korzystna sytuacja na rynku pracy, ale dość niski udział osób osiągających dochody z działalności gospodarczej; • przeciętna sytuacja w finansach publicznych; • dość wysoki stopień wyposażenia w urządzenia infrastruktury technicznej i społecznej; • ujemny przyrost naturalny
Obszary przejściowe miast średnich i małych	141 (781 gmin)	34,14%	Rdzenie stanowią głównie różne typy miast średnich i małych (1 duże miasto). Regiony te są zlokalizowane przede wszystkim w zachodniej części kraju	<ul style="list-style-type: none"> • wysoka dostępność wewnętrzna, przy jednocześnie niskiej dostępności zewnętrznej; • relatywnie dobra sytuacja na rynku pracy, ale niska aktywność gospodarcza; • przeciętny dostęp do usług publicznych, • korzystna sytuacja demograficzna
Wewnętrzne peryferie drugiego rzędu	112 (467 gmin)	27,12%	Rdzeniami są przede wszystkim różne typy miast średnich i małych. Jednostki te występują na terenie każdego województwa, w dużej mierze w Polsce północno-wschodniej i północno-zachodniej	<ul style="list-style-type: none"> • wysoka dostępność wewnętrzna i bardzo niska dostępność zewnętrzna; • mało elastyczny i słabnący rynek pracy oraz niska aktywność gospodarza mieszkańców; • ograniczony dostęp do usług publicznych i niski poziom rozwoju infrastruktury; • stagnacja w sferze demograficznej.
Wewnętrzne peryferie pierwszego rzędu	96 (495 gmin)	23,24%	Rdzenie stanowią miasta małe i średnie, zlokalizowane głównie we wschodniej części kraju. Wydzielenia nie występują w granicach województw: lubuskiego i opolskiego	<ul style="list-style-type: none"> • niska dostępność wewnętrzna i zewnętrzna; • stagnacyjny rynek pracy, przy nikłej aktywności gospodarczej; • przeciętny poziom wyposażenia infrastrukturalnego i ograniczony dostęp do usług publicznych; • regres demograficzny.

Źródło: opracowanie własne.

dochodów budżetu państwa, a także ograniczony dostęp do usług publicznych, które dodatkowo są niskiej jakości i słaby poziom wyposażenia infrastrukturalnego. W sferze demograficznej zdiagnozowano fazę stagnacji. Wyzwaniem rozwojowym dla tych obszarów jest kreowanie stabilnych źródeł finansowania inwestycji publicznych i gospodarki, poprawa jakości i dostępności usług publicznych, odwrócenie negatywnych trendów demograficznych.

Rdzenie MOF określonych jako wewnętrzne peryferie I rzędu znajdują się w miastach małych i średnich. Wydzielenie to obejmuje obszary zlokalizowane głównie we wschodniej części kraju, które najtrudniej i najdłużej przechodziły transformację gospodarczą. Zaznacza się w tej części kraju swoisty dualizm podziału, niemal wyłącznie na obszary rdzeniowe (stolice województw) i obszary peryferyjne. Szczególnie silna jest też zbieżność peryferyjności przestrzennej z peryferyjnością funkcjonalną; czynniki dostępności i fizycznej odległości wyraźnie interferują, mimo że czynnik odległości nie był komponentem typologii.

Na obszarach wewnętrznych peryferii I rzędu najniższe wskaźniki dostępności wewnętrznej, przeciętne wskaźniki dostępności czasowej z rdzenia do pozostałych gmin występują wraz z niską dostępnością cyfrową. Stagnacyjny rynek pracy, wyraźny brak aktywności gospodarczej uwidaczniają się w niskiej sile nabywczej – indywidualnej i niskich dochodach własnych samorządów. To z kolei stwarza wyraźne problemy z utrzymaniem stabilności budżetowej nawet przy ograniczonych inwestycjach publicznych. Ograniczenia te przekładają się na bardzo przeciętną skalę wyposażenia w urządzenia infrastruktury technicznej i społecznej oraz bardzo ograniczony dostęp do usług publicznych. W sferze demograficznej obserwowany jest wysoki regres demograficzny, wyjątkowo dobra sytuacja z kolei uwidacznia się w zakresie bezpieczeństwa publicznego. Największym wyzwaniem w kreowaniu rozwoju wewnętrznych peryferii I rzędu jest przede wszystkim poszukiwanie przewag konkurencyjnych umożliwiających generowanie dochodów lokalnych, przeciwdziałanie zapaści demograficznej i szeroko pojętemu wykluczeniu.

Należy podkreślić, że aż 208 spośród 413 miejskich obszarów funkcjonalnych zostało uznanych za wewnętrzne peryferie; na poziomie jednostek samorządu terytorialnego dało to liczbę 962 gmin. Zatem, według nas, nieco ponad połowa MOF w Polsce i blisko 40% gmin to jednostki spełniające kryteria wewnętrznych peryferii, w których następuje kumulacja negatywnych zjawisk społecznych i gospodarczych.

Wewnętrzne peryferie a wybrane typologie obszarów wiejskich

Biorąc pod uwagę fakt, że znaczna część wyznaczonych przez nas miejskich obszarów funkcjonalnych odpowiada obszarom wiejskim o zróżnicowanym charakterze rozwoju społeczno-gospodarczego, uznaliśmy za celowe porównanie rozkładów przestrzennych wybranych typologii obszarów wiejskich

z rozmieszczeniem miejskich obszarów funkcjonalnych spełniających kryteria wewnętrznych peryferii.

Spśród wielu różnych typologii obszarów wiejskich w Polsce wybraliśmy cztery podziały na poziomie kraju. Wyboru dokonaliśmy z myślą o odniesieniu wynikających z nich rozkładów przestrzennych do rezultatów autorskiej typologii, której nadrzędnym celem była identyfikacja obszarów wewnętrznych peryferii w Polsce. Wybrane podziały spełniają trzy przyjęte założenia:

1. powstały w relatywnie bliskim horyzoncie czasowym,
2. są kompleksowe, tj. powstały w oparciu o określony zestaw kryteriów, uwzględniający więcej niż jeden wymiar,
3. mają charakter wyczerpujący, a więc wszystkie jednostki przestrzenne są przyporządkowywane do wydzielanych kategorii.

Analizę rozpoczęliśmy od porównania naszych wyników z wynikami dwóch typologii wiejskich obszarów funkcjonalnych, które zostały opracowane przez zespoły kierowane przez J. Bańskiego – WOF 1 i WOF 2 (por. tab. 2). Stanowiły one opracowania eksperckie wykonane na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego oraz Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi (patrz Bański 2014, Mazur i in. 2015, Bański, Mazur 2016). Spójność terytorialna wiejskich obszarów funkcjonalnych w tych badaniach wynikała z relacji miasto–wieś i oznaczała integrację obszarów wiejskich z ośrodkami lokalnymi na bazie funkcji endogenicznych. Następnie dokonaliśmy porównania wyników naszej typologii z wielokryterialną typologią obszarów wiejskich porzucającą koncepcję kontinuum miejsko-wiejskiego jako założenia apriorycznego, zwracającą uwagę na identyfikację znaczącej heterogeniczności społeczno-gospodarczej badanych obszarów (Stanny i in. 2021). Zdecydowaliśmy się także wziąć pod uwagę i porównać z wynikami naszej typologii rezultat kompilacji wyróżnień przestrzennych różnych typologii obszarów wiejskich przygotowaną przez Heffnera i Twardzik (2022), ze względu na to, że autorzy podkreślali w swoich badaniach zasadność funkcjonalnego ujęcia obszarów wiejskich, a także wydzielili ich kategorię określoną mianem obszarów peryferyjnych.

W rezultacie typologii wiejskich obszarów funkcjonalnych (WOF 1), autorzy wyróżnili dwa rodzaje takich obszarów – uczestniczące w procesach rozwojowych i nieuczestniczące w tych procesach (tab. 2). Kombinacyjna procedura delimitacji składała się z czterech kroków (Bański 2014, Mazur i in. 2015). Początkowo autorzy dokonali preselekcji gminnych jednostek administracyjnych, wybierając tylko te, które uznali za obszary wiejskie. Poza gminami wiejskimi oraz wiejskimi częściami gmin miejsko-wiejskich, zdecydowali się uznać miasta z liczbą ludności poniżej 5 tys. mieszkańców za obszary wiejskie. By określić poziom rozwoju badanych jednostek przeprowadzili analizę statyczną i dynamiczną sześciu wskaźników i rangowanie na postawie ich zmienności. Następnie wyeliminowali z analizy gminy należące do miejskich obszarów funkcjonalnych określonych na podstawie typologii Komornickiego i Śleszyńskiego (2009). Ostatnim etapem delimitacji była generalizacja zasięgu gmin należących do badanych obszarów funkcjonalnych zgodnie z założeniem, że wydzielone obszary muszą składać się z min. 5 gmin (Bański 2014, Mazur i in. 2015). W naszym badaniu dokonaliśmy

Tabela 2. Wybrane typologie obszarów wiejskich w Polsce

Podział	Kryteria podziału	Typy użyte do porównania
Wiejskie obszary funkcjonalne 1 (WOF 1) Mazur, Bański, Czapiewski i Śleszyński (2015)	<ul style="list-style-type: none"> obszary wiejskie (i miasta poniżej 5 tys. mieszkańców); ocena dynamiki sytuacji społeczno-gospodarczej (6 wsk.), kryterium: poniżej przeciętnej w Polsce; gminy poza obszarami funkcjonalnymi ośrodków miejskich (za: Komornicki, Śleszyński 2009) 	<ul style="list-style-type: none"> wiejskie obszary funkcjonalne nieuczestniczące w procesach rozwojowych
Wiejskie obszary funkcjonalne 2 (WOF 2) Bański i Mazur (2016)	<ul style="list-style-type: none"> obszary wiejskie (i miasta poniżej 5 tys. mieszkańców); ocena dynamiki sytuacji społeczno-gospodarczej (5 wsk.), kryterium: poniżej przeciętnej w Polsce; wartości syntetycznego wskaźnika dostępności, kryterium: mniej korzystna niż wartość przeciętna na obszarach wiejskich; wydzielenie kategorii funkcjonalnych w oparciu o dynamikę 6 wsk.; gminy poza obszarami funkcjonalnymi ośrodków miejskich (za: Komornicki, Śleszyński 2009) 	<ul style="list-style-type: none"> 6 typów z 12 typów wiejskie obszary peryferyjne, o funkcjach produkcyjnych, wymagające wsparcia procesów rozwojowych; wiejskie obszary peryferyjne, o funkcjach konsumpcyjnych, wymagające wsparcia procesów rozwojowych; wiejskie obszary peryferyjne, o funkcjach mieszanych, wymagające wsparcia procesów rozwojowych; wiejskie obszary dobrze dostępne, o funkcjach produkcyjnych, wymagające wsparcia procesów rozwojowych; wiejskie obszary dobrze dostępne, o funkcjach konsumpcyjnych, wymagające wsparcia procesów rozwojowych; wiejskie obszary dobrze dostępne, o funkcjach mieszanych, wymagające wsparcia procesów rozwojowych
Stanny i in. (2021)	<ul style="list-style-type: none"> obszary wiejskie; ocena poziomu i struktury rozwoju społeczno-gospodarczego gmin według 11 komponentów rozwoju obszarów wiejskich: (dostępność przestrzenna, dezagryzacja lokalnej gospodarki, sektor rolniczy, sektor pozarolniczy, problemy demograficzne, lokalne finanse publiczne, rynek pracy, edukacja, aktywność społeczna, spójność społeczna, warunki życia ludności; w tym 47 wskaźników), kryterium: wartości średnie, położenie środków ciężkości typów wobec środka ciężkości całego systemu 	<ul style="list-style-type: none"> obszary wiejskie zdominowane przez tradycyjne rolnictwo; obszary wiejskie zdominowane przez rolnictwo wielkoobszarowe; obszary wiejskie zdominowane przez rolnictwo: średnie; obszary wiejskie z rozproszonym rolnictwem i wieloma źródłami dochodów
Heffner i Twardzik (2022)	<ul style="list-style-type: none"> kartograficzne nałożenie i uogólnienie typologii różnych autorów, nie podano kryterium wyróżnienia nowych typów 	<ul style="list-style-type: none"> marginalizowane peryferie system peryferyjny reagujący na politykę rozwoju

Źródło: opracowanie własne na podstawie.

porównania rozkładu przestrzennego gmin stanowiących wewnętrzne peryferie z wydzielonymi w omawianej typologii wiejskimi obszarami funkcjonalnymi nieuczestniczącymi w procesach rozwojowych.

Drugi podział wiejskich obszarów funkcjonalnych (WOF 2) stanowił rozszerzenie i uszczegółowienie poprzedniego ujęcia (tab. 2). Autorzy zidentyfikowali obszary wiejskie uczestniczące w rozwoju (30% badanych jednostek) i te wymagające wsparcia procesów rozwojowych (70% badanych jednostek), na podstawie dynamicznej analizy zestawu nowych (w porównaniu do poprzedniego ujęcia) wskaźników (Mazur i in. 2015, Bański, Mazur 2016). Zastosowali podejście lokalizacyjne wobec miast i ich obszarów funkcjonalnych, wyróżniając obszary wiejskie dostępne i peryferyjne. Na tym etapie analizy zbadali dostępność komunikacyjną do rdzeni rozwojowych, za pomocą syntetycznego wskaźnika dostępności czasowej do najlepiej dostępnego miasta wojewódzkiego, ośrodka subregionalnego oraz miasta powiatowego. Wskaźnik ten jednak nie uwzględniał zmiennego natężenia ruchu na poszczególnych trasach. Wartość przeciętna wskaźnika syntetycznego dla obszarów wiejskich Polski stanowiąca kryterium graniczne wyniosła 49 minut (Mazur i in. 2015, Bański, Mazur 2016). Podczas określania struktury obszarów wiejskich autorzy wydzielili obszary o funkcjach produkcyjnych, konsumpcyjnych oraz mieszanych, na podstawie dynamiki sześciu (trzech produkcyjnych i trzech konsumpcyjnych) wybranych wskaźników. W omawianym podejściu zastosowali trójwymiarową typologię obszarów wiejskich, następnie każdej gminie przypisali jeden z dwunastu wyłonionych typów określający dynamikę rozwoju, uwarunkowania lokalizacyjne oraz dominującą strukturę funkcjonalną. W efekcie autorzy zidentyfikowali wiejskie obszary funkcjonalne, a następnie przeprowadzili agregację przestrzenną gmin, by otrzymać obraz kartograficzny o charakterze ciągłym; tym samym dokonali generalizacji wyników typologii. W niniejszym opracowaniu wzięliśmy pod uwagę obszary zaszerogowane do sześciu typów; wszystkie wymagające wsparcia procesów rozwojowych oraz te określone jako wiejskie obszary peryferyjne, ale także o dobrej dostępności. Wyboru takiego dokonaliśmy ze względu na przyjętą definicję wewnętrznych peryferii, które mogą pozostawać fizycznie dostępne, jednak mieć obniżoną efektywność funkcjonalną systemu społeczno-gospodarczego.

Podstawą opracowania kolejnej typologii obszarów wiejskich (Stanny i in. 2021), było zdefiniowanie pojęcia rozwoju obszarów wiejskich rozumianego jako: „proces ewolucji struktury wiejskiej w kierunku przyjaznego mieszkańcom środowiska społecznego, umożliwiającego mieszkańcom uzyskanie społecznie akceptowanego dochodu z pracy, najlepszego możliwego dostępu do usług publicznych i rynków pracy, dającego im poczucie sprawczości i umożliwiającego realizację ich aspiracji” (Stanny i in. 2021, s. 5). Przedstawiona koncepcja akcentuje proces zmniejszania znaczenia ekonomicznego rolnictwa i produkcji rolnej w polskiej gospodarce, związany z tym rozwój pozarolniczych miejsc pracy i problemy aktywności i samoorganizacji wiejskich społeczności lokalnych (Rosner, Wesołowska 2020). Procedurę delimitacji autorzy rozpoczęli od określenia jedenastu teoretycznych komponentów (tab. 2), zawierających dane z zakresu dostępności przestrzennej, poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego i jakości

życia ludności. Następnie dla poszczególnych komponentów dopasowali po kilka mierników empirycznych, otrzymując finalnie 47 wskaźników pozyskanych z wielu różnych baz danych. Wyniki zaprezentowanej typologii zostały oparte na wskaźnikach z ostatniej kompletnej bazy danych cyklicznego projektu Monitoringu Rozwoju Obszarów Wiejskich (MROW) 2018, prowadzonego przez Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej i Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk (IRWiR PAN) (Stanny i in. 2021). W trakcie badania autorzy wyodrębnili siedem typów obszarów wiejskich, spośród których do niniejszej analizy wyników porównania rozkładów przestrzennych wybraliśmy cztery:

1. obszary wiejskie zdominowane przez tradycyjne rolnictwo;
2. obszary wiejskie zdominowane przez rolnictwo wielkoobszarowe;
3. obszary wiejskie zdominowane przez rolnictwo, pośrednie;
4. obszary wiejskie z rozproszonym rolnictwem i wieloma źródłami dochodów.

Ostatnim badaniem uwzględnionym przez nas w przedmiotowej analizie jest wynik kompilacji wyróżnień przestrzennych (kartograficzne nałożenie typologii), wynikających z kilku typologii obszarów wiejskich przeprowadzonych w latach 2010–2020, przygotowanych przez Heffnera i Twardzik (2022, s. 425). Według autorów nowe grupowanie uwzględnia:

- „osiągnięty poziom rozwoju gmin (za: Komorowski i in. 2021, Stanny i in. 2021),
- dominujące funkcje gospodarcze (za: Śleszyński, Komornicki 2016, Kozera, Głowicka-Wołoszyn 2018),
- typy rozwoju demograficznego (za: Sykała 2021),
- rodzaj i siłę powiązań z dużymi ośrodkami miejskimi (za: van Eupen i in. 2012, Fertner 2012, Bański, Mazur 2016)”.

Autorzy wyróżnili pięć typów obszarów wiejskich charakteryzujących się różną sytuacją rozwojową. W niniejszej analizie uwzględniliśmy:

- peryferie zmarginalizowane określone jako obszary wiejskie depopulacyjne, o niskim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego z dominującą funkcją rolniczą, z trudnościami w dostępie do usług podstawowych i publicznych;
- systemy peryferyjne reagujące na politykę rozwoju określone jako obszary wiejskie w początkowej fazie wyludniania, o znaczącej roli sektora rolnego w gospodarce lokalnej, odznaczające się problemami z dostępnością do usług publicznych i wyższego rzędu.

Oceniając stopień zgodności w rozmieszczeniu wewnętrznych peryferii ze wskazanymi typami wybranych do analizy typologii obszarów wiejskich, obszary peryferyjne analizowaliśmy na poziomie jednostek administracyjnych – gmin, zachowując zgodność poziomu analizy. Zasadność przeprowadzonego porównania potwierdza fakt, że chociaż przywołane wydzielenia zostały przygotowane przez różne zespoły, a przede wszystkim różny był cel delimitacji, ich głównym założeniem było wyróżnienie obszarów wiejskich o – stosując uproszczenie – relatywnie wysokim i niskim poziomie rozwoju.

W każdym z przywołanych podziałów wyodrębniono określoną liczbę gmin cechujących się dystansem rozwojowym w stosunku do obszarów pozostałych. Liczba ta jest zróżnicowana (tab. 3), a różnica między najbardziej i najmniej licznym

Tabela 3. Porównanie wybranych typologii

Typologia	Liczba gmin		Gminy wspólne		Poziom zgodności gmin wzg. TIPERICO
	liczba	% gmin Polski	liczba	% gmin Polski	
TIPERCO	962	38,8	–	–	–
Stanny i in. 2021	1463	59,1	758	30,6	78,8
Heffner i Twardzik 2022	1185	47,8	628	25,4	65,3
Mazur i in. 2015	993	40,1	563	22,7	58,5
Bański i Mazur 2016	1701	68,7	652	26,3	67,8

Źródło: opracowanie własne.

wydzieleniem wynosi ponad 700 jednostek. Znajduje to także odzwierciedlenie w zróżnicowanej powierzchni zajmowanej przez poszczególne typy. W zakresie rozmieszczenia gmin charakteryzujących się niekorzystnymi warunkami rozwoju w analizowanych typologiach przeważają obszary oddalone od największych miast, położone przede wszystkim w Polsce północnej i na wschodzie kraju (ryc. 3).

Poziom zgodności przestrzennej typologii mierzony udziałem gmin wspólnych (uznanych jednocześnie za peryferyjne i spełniających kryterium niekorzystnych warunków rozwojowych) w liczbie gmin odpowiadających cechom wewnętrznych peryferii, w każdej z przywołanych typologii przekroczył próg 50%. Największa kongruencja (78,8%) wystąpiła w relacji do typologii obszarów wiejskich przygotowanej w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa (Stanny i in. 2021). Szczególnie wysoki poziom pokrycia dotyczył gmin Polski północnej i zachodniej, województw: warmińsko-mazurskiego, zachodniopomorskiego i lubuskiego, na terenie których autorzy zidentyfikowali typ rolnictwa wielkoobszarowego. Wysoki odsetek dużych gospodarstw rolnych wynika z procesów restrukturyzacji PGR-ów (Państwowych Gospodarstw Rolnych). Ich specyfiką w porównaniu do gospodarstw małych i średnich jest powszechne korzystanie z pracy najemnej. Największymi wyzwaniem dla tych obszarów są ciągle niska jakość kapitału ludzkiego i społecznego, bezrobocie oraz skupiska biedy w osiedlach wybudowanych dla pracowników PGR, związanych z nieistniejącym już typem rolnictwa państwowego (Stanny i in. 2021). Wysoki poziom zgodności dotyczył także obszarów wiejskich zdominowanych przez tradycyjne rolnictwo w gminach położonych na obrzeżach województw podlaskiego, lubelskiego i świętokrzyskiego oraz opolskiego. Gminy zaszerogowane do tego typu rolnictwa charakteryzują się relatywnie wysokim udziałem ludności starszej oraz względnym niedoborem młodych kobiet w porównaniu do liczby młodych mężczyzn. Jest to efekt długotrwałego odpływu migracyjnego młodych ludzi do miast, obszarów podmiejskich i za granicę. Proces dezagraryzacji gospodarki w tych gminach jest znacznie mniej zaawansowany niż przeciętnie na wsi w Polsce. Dominacja rolnictwa i słabość sektora pozarolniczego oznaczają, że pozarolnicze miejsca pracy są w dużej mierze skoncentrowane w instytucjach administracji lokalnej i tych świadczących usługi nierynkowe. Dodatkowym wyzwaniem jest słaba dostępność komunikacyjna oraz znacznie niższe niż przeciętnie warunki życia ludności (Stanny i in. 2021). Szczególnym obszarem wspólnej identyfikacji charakteryzowały się gminy

Mazur i inni, 2015

Bański i Mazur, 2016

Heffner i Twardzik, 2022

Stanny i inni, 2021

TIPERICO

- obszary uwzględnione w analizie porównawczej
- obszary pozostałe
- obszary nieuwzględnione w typologii – miasta i MOF

Ryc. 3. Wewnętrzne peryferie a wybrane typologie obszarów wiejskich
Źródło: opracowanie własne.

południowo-zachodniej części województwa małopolskiego, w których autorzy wyodrębnili typ obszarów wiejskich z rozproszonym rolnictwem, na których notuje się relatywnie wysoką gęstość zaludnienia, ale także bardzo rozdrobnioną strukturę gospodarstw rolnych, złożonych z wielu niegraniczących ze sobą działek rolnych. Rolnicy zmuszeni są do dywersyfikacji swojego źródła dochodu, stąd powszechne na tych terenach są migracje wahadłowe do pracy w miastach.

W kolejnych 2 typologiach (Bański, Mazur 2016, Heffner, Twardzik 2022; WOF 2) poziom zgodności zamykał się w przedziale 65–68%. W pierwszym opracowaniu interferencja przestrzenna jest wyraźna, zwłaszcza w Polsce wschodniej. Wyróżnione obszary wspólne określono jako peryferie zmarginalizowane, czyli obszary wiejskie o niskim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego z dominującą funkcją rolniczą, na których zidentyfikowano trudności w dostępie do podstawowych usług publicznych. Zauważono też na tych terenach symptomy wyludniania się wsi małych i niekorzystnie położonych pod względem komunikacji regionalnej i lokalnej, charakteryzujących się niską jakością infrastruktury technicznej (Heffner, Twardzik 2022). W drugim przypadku (WOF 2) gminy wewnętrznych peryferii pokrywają się z obszarami wymagającymi wsparcia w procesach rozwojowych w sposób raczej losowy. Wydaje się, że na zbieżność w przywołanym podziale duży wpływ miał czynnik dostępności komunikacyjnej, który w największym stopniu warunkował rozkład przestrzenny wydzielanych przez autorów typów obszarów wiejskich. Zdaniem autorów ograniczenie dostępu do dóbr, zasobów i instytucji kształtuje niekorzystne zjawiska społeczne oznaczające wykluczenie z życia gospodarczego, politycznego i kulturowego. Towarzyszą im na ogół ubóstwo, bezrobocie oraz patologie społeczne (Bański, Mazur 2016).

Typologia wiejskich obszarów funkcjonalnych (WOF 1), przygotowana przez zespół Bańskiego (Mazur i in. 2015), pomimo relatywnie najmniejszej liczby wspólnych gmin (59%), charakteryzuje się dużym podobieństwem prawidłowości rozkładu przestrzennego w zakresie zbliżonym do typologii zespołu M. Stanny. Wyodrębniono wiejskie obszary funkcjonalne położone peryferyjnie względem dużych ośrodków miejskich, gdzie sieć małych i średniej wielkości miast jest słabo rozwinięta lub istniejące ośrodki miejskie utraciły część funkcji gospodarczych, tym samym obszary te nie uczestniczą w procesach rozwojowych. Duża liczba mieszkańców jest nieaktywna zawodowo ze względu na zaburzoną strukturę demograficzną, których dochody zależą od niezarobkowych źródeł utrzymania.

W toku analizy wybranych typologii obszarów wiejskich zwrócono uwagę na dwa odrębne podejścia teoretyczne. Zespoły kierowane przez Bańskiego (WOF 1, WOF 2; patrz: Bański 2014, Mazur i in. 2015, Bański, Mazur 2016) wprost odwołują się do zasady kontinuum miasto–wieś, która pozwoliła wyróżnić miasta i ich strefy oddziaływania. Zespoły Stanny i Heffnera w badaniach typologicznych kierują się paradygmatem proponującym spojrzenie z perspektywy koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, która nie zakłada z góry wektora rozwoju obszarów wiejskich (Stanny i in. 2021, Heffner, Twardzik 2022). Koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego skłoniła badaczy do określenia struktury funkcjonalnej gmin. Wyodrębnili oni obszary z przewagą funkcji produkcyjnej,

następnie konsumpcyjnej, funkcje mieszane przypisali do obszarów które „stanowią formę przejściową pomiędzy obszarami urbanizowanymi, a tradycyjnymi obszarami wiejskimi” (Bański 2014, s. 451). Uznali ponadto, iż: „należy oczekiwać, że w niedalekiej przyszłości obszary wiejskie będą funkcjonować jako przestrzeń produkcyjna w znacznie mniejszym stopniu niż obecnie, stając się przestrzenią konsumpcyjną lub przynajmniej mieszaną” (Bański, Mazur 2016, s. 9). Podobnie podczas badań dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego wyodrębnili obszary wymagające wsparcia procesów rozwojowych. Uwzględnili także podejście lokalizacyjne dzielące przestrzeń na dostępną, w bezpośrednim oddziaływaniu miast i peryferyjną znacznie od nich oddaloną. Wydaje się jednak, że ewolucjonistyczne spojrzenie na rozwój obszarów wiejskich może być niewystarczające, nie uwzględnia bowiem w pełni ich współczesnych, dynamicznych przemian rozwojowych. Obie przywołane typologie zespołu Stanny i Heffnera były wielokryterialne, nakierowane na badanie specyfiki obszarów wiejskich zależnych od zróżnicowanych czynników rozwojowych. Zespół Stanny w badaniach typologicznych kieruje się paradygmatem, który proponuje spojrzenie z perspektywy koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, która nie zakłada z góry wektora rozwoju obszarów wiejskich (Stanny i in. 2021). Konfrontowana w niniejszym opracowaniu typologia wewnętrznych peryferii w Polsce ma z typologią zespołu Stanny największy poziom zgodności (78,8%). Wynika to z faktu, że oba podejścia zakładają wyróżnienie istnienia potencjałów rozwojowych we wszystkich typach obszarów, także na wewnętrznych peryferiach. Przyjęte podejście zakłada, że proces rozwoju obszarów wiejskich we współczesnej Polsce „może przebiegać w różnych kierunkach, i zależy od lokalnych uwarunkowań (...). Jest on rozumiany jako proces ewolucji struktury wiejskiej w kierunku przyjaznego mieszkańcom środowiska społecznego, umożliwiającego mieszkańcom uzyskanie społecznie akceptowanego dochodu z pracy, najlepszego możliwego dostępu do usług publicznych i rynków pracy, dającego im poczucie sprawczości i umożliwiającego realizację ich aspiracji” (Stanny i in. 2021, s. 5). Wobec powyższego Stanny i in. (2021) akcentują potrzebę dezagraryzacji gospodarki wiejskiej, co leży u podstaw koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, rozwoju trwałego i rozwoju zrównoważonego dających możliwość rozwoju usług publicznych, rozwoju infrastruktury społecznej i technologicznej oraz rosnące możliwości zatrudnienia zgodnego z aspiracjami mieszkańców wsi. Tym samym w pełni należy zgodzić się z jednym z wniosków z przeprowadzonego badania, w którym zespół Stanny stwierdza, że: „obszary wiejskie, nawet te położone z dala od ośrodków miejskich, mogą osiągnąć średni poziom rozwoju, pod warunkiem, że ich rozwój będzie wielofunkcyjny” (Stanny i in. 2021, s. 15).

Podsumowanie

W literaturze można znaleźć bardzo różne podejścia do typologii obszarów wiejskich, bo wybór metody zależy najczęściej od celu, jakiemu ma ona służyć (Bański 2014). Zwykle prowadzą one do wydzielenia obszarów o zróżnicowanych

potencjalach rozwojowych, w tym także tych, gdzie występuje kumulacja negatywnych zjawisk społeczno-ekonomicznych. Podobne rezultaty dała dokonana przez nas typologia miejskich obszarów funkcjonalnych, w której dwa typy zaliczyliśmy do wewnętrznych peryferii. Obszary te obejmują w dużej mierze tereny wiejskie, w których zgodnie z wynikami przedstawionych w niniejszym opracowaniu typologii zdiagnozowano problemy rozwojowe, głównie w płaszczyznach: demograficznej, społecznej i ekonomicznej. Należy podkreślić, że charakteryzują się one nierównomiernym rozmieszczeniem w przestrzeni kraju. Ich peryferyjność nie jest związana wyłącznie z niekorzystnym położeniem geograficznym. Wynika to z faktu, że z jednej strony wewnętrzne peryferie obejmują obszary powszechnie uznawane za słabiej rozwinięte, peryferyjne w sensie fizycznym, a tym samym marginalizowane w sensie ekonomicznym, a z drugiej strony obszary zlokalizowane są w bliskim sąsiedztwie miast dużych, w strefach ich potencjalnego oddziaływania na otoczenie, wykazujące jednak odłączenie od lokalnych i regionalnych systemów relacji społeczno-gospodarczych.

Ocena porównania rozmieszczenia przestrzennego wewnętrznych peryferii, z wybranymi typologiami obszarów wiejskich, ujawniła relatywnie wysoki stopień zgodności przestrzennej. W każdym przypadku wynosił on powyżej 50%. Otrzymane wyniki potwierdziły, że wewnętrzne peryferie mają cechy problemowych obszarów wiejskich, zidentyfikowanych w analizowanych typologiach. Wyróżniają je: niska dostępność transportowa lokalnych i regionalnych centrów rozwoju, a więc postępujące wykluczenie komunikacyjne mieszkańców, kurczący się i nieatrakcyjny rynek pracy oraz niska efektywność funkcjonowania terytorialnego systemu społeczno-gospodarczego i niska jakość życia (*wellbeing*). Jednocześnie są to obszary, gdzie nadal głównym lub jednym z podstawowych źródeł dochodu jest rolnictwo. Wykorzystując uzyskane wyniki przeprowadzonego porównania, należy stwierdzić, że peryferie I rzędu to niemal wyłącznie obszary, na których dominują: rolnictwo tradycyjne, a także rolnictwo rozdrobnione, czyli najmniej dochodowe. Fakt ten powinien być uwzględniony w programowaniu interwencji rozwojowej dla tej kategorii peryferii wewnętrznych. Z kolei peryferie II rzędu wyróżnia dominacja rolnictwa wielkoobszarowego, gdzie korzyści gospodarowania wpływają do wąskiej grupy beneficjentów i gdzie wielu mieszkańców tych obszarów doświadczyło skutków likwidacji gospodarki uspołecznionej. W konsekwencji tereny te wykazują wyraźny regres i deficyt w zakresie jakości kapitału ludzkiego i kapitału społecznego, stanowiących fundament kapitału terytorialnego. Potrzeba zahamowania lub spowolnienia tych zmian staje się jednym z największych wyzwań rozwojowych dla tych obszarów, co powinno być uwzględnione w planowaniu działań interwencyjnych dedykowanych tej kategorii wewnętrznych peryferii.

Wyniki analizy potwierdzają potrzebę rzetelnej identyfikacji stanu rozwojowego poszczególnych terytoriów. Jej rezultat wykorzystujący szeroki zakres ustaleń związanych ze stanem i przemianami relacyjnymi bazy zasobowej tworzącej kapitał terytorialny powinien być podstawą do właściwego programowania interwencji rozwojowej: precyzyjnego doboru priorytetowych działań prorozwojowych skierowanych na zidentyfikowane potrzeby, zapewniającego wzrost efektywności

wydatkowania środków publicznych, zgodnie z podejściem zorientowanym terytorialnie (*place-based approach*) (Churski i in. 2021, De Toni i in. 2021).

Literatura

- Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M. 2009. Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. [W:] M. Adamowicz (red.), *Polityki europejskie, finanse i marketing*. Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, 2(51): 11–38.
- A long-term Vision for the EU's Rural Areas – Towards stronger, connected, resilient and prosperous rural areas by 2040. Brussels 30.06.2021 (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52021DC0345>).
- Bański J. 2011. Wiek w badaniach geograficznych – ewaluacja badań i przegląd koncepcji obszaru wiejskiego. [W:] M. Halamska (red.), *Wiek jako przedmiot badań naukowych*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 29–44.
- Bański J. 2014. Współczesne typologie obszarów wiejskich w Polsce – przegląd podejść metodologicznych. *Przegląd Geograficzny*, 86(4): 441–470.
- Bański J., Mazur M. 2016. Classification of rural areas in Poland as an instrument of territorial policy. *Land Use Policy*, 54: 1–17. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2016.02.005>
- Barca F. 2009. An agenda for a reformed Cohesion Policy, A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations, Independent Report prepared at the request of Danuta Hübner. Commissioner for Regional Policy.
- Bock A.K., Krzysztofowicz M. 2021. Scenarios for EU Rural Areas 2040. Contribution to European Commission's long-term vision for rural areas. EUR 30755 EN. Publications Office of the European Union. Luxembourg (<https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC125368>).
- Boschma R.A. 2005. Proximity and innovation: A critical assessment. *Regional Studies*, 39(1): 61–74. <https://doi.org/10.1080/0034340052000320887>
- Bowman A., Ertürk I., Froud J., Johal S., Law J., Leaver A., Moran M., Williams K. 2014. *The End of the Experiment? From Competition to the Foundational Economy* Oxford University Press, Oxford.
- Capello R. 2007. *Regional economics*. Routledge, London.
- Capello R. 2011. Location, regional growth and local development theories. *Aestimium*, 58 (June): 1–25. <https://doi.org/10.13128/Aestimium-9559>
- Castillo C., van Heerden S., Barranco R., Jacobs-Crisioni C., Kompil M., Kučas A., Aurambout J., Batista e Silva F., Lavalle C. 2022. Urban–rural continuum: an overview of their interactions and territorial disparities. *Regional Science. Policy and Practise*, 15(4): 729–768.
- Chojnicki Z., Czyż T. 1989. Charakterystyka małych miast regionu poznańskiego a koncepcja kontinuum miejsko-wiejskiego. [W:] P. Korcelli, A. Gawryszewski (red.), *Współczesne przemiany regionalnych systemów osadniczych w Polsce*. Prace Geograficzne IGIPIZ PAN, 152: 139–157.
- Churski P. 2022. Miasto a sprawiedliwość społeczna w ujęciu terytorialnym. [W:] M.J. Nowak (red.), *Prawo do miasta a wyzwania polityki miejskiej w Polsce*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 129–177.
- Churski P., Adamiak C., Szyda B., Dubownik A., Pietrzykowski M. 2023. Nowa delimitacja miejskich obszarów funkcjonalnych w Polsce i jej zastosowanie w praktyce zintegrowanego podejścia terytorialnego (*place based approach*). *Przegląd Geograficzny*, 95(1): 29–55.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R. 2020. Teoretyczny i praktyczny wymiar polityki rozwoju zorientowanej terytorialnie. *Studia KPZK. Cykl Monografii*, 9/201. Warszawa.
- Churski P., Perdał R., Konecka-Szydłowska B., Herodowicz T. 2021 *European Regional Development. Contemporary regional and local perspectives of socio-economic and socio-political changes*. Economic Geography Series. Springer.
- Copus A., Mantino F., Noguera J. 2017. Inner peripheries: An oxymoron or a real challenge for territorial cohesion? *Italian Journal of Planning Practice*, 7(1): 24–49.

- Czapiewski K., Janc K. 2009. Internal peripheries of socio-economic development in Poland. [W:] A.D. Kovács (red.), *Old and new borderlines/frontiers/margins*. Discussion Papers, Special. Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, Pecs, s. 109–121.
- De Toni A., Vizzari M., Di Febbraro M., Lasserre B., Nougiera J., Di Martino P. 2021. Aligning Inner Peripheries with rural development in Italy: Territorial evidence to support policy contextualization. *Land Use Policy*, 100: 104899.
- Dijkstra L., Poelman H. 2014. A harmonised definition of cities and rural areas: the new degree of urbanization.
- Dijkstra L., Poelman H., Rodríguez-Pose A. 2019. The geography of EU discontent. *Regional Studies*, 54: 737–753.
- Douglas M. 1998. A Regional Network Strategy for Reciprocal Rural–Urban Linkages: An Agenda for Policy Research with Reference to Indonesia. *Third World Planning Review*, 20(1): 124–154.
- ESPON. 2017. Inner Peripheries: National Territories Facing Challenges of Access to Basic Services of General Interest (<https://www.espon.eu/inner-peripheries>).
- ESPON. 2018. Inner peripheries in Europe Possible development strategies to overcome their marginalising effects (<https://www.espon.eu/inner-peripheries-brief>).
- Fertner Ch. 2012. Downscaling European urban-rural typologies. *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography*, 112(1): 77–83. <https://doi.org/10.1080/00167223.2012.707805>
- Fritsch M., Kahila P., Németh S., Scott J.W., (red.) 2023. *Spatial Justice and Cohesion. The Role of Place-Based Action in Community Development*. Routledge, Taylor & Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9781003229681>
- Gierańczyk W., Kluba M. (red.) 2008. *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*. Studia Obszarów Wiejskich, 13.
- Głębocki B. (red.). 2014. *Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa*. Powszechny Spis Rolny 2010. GUS, Warszawa.
- Głębocki B.M., Kacprzak E., Kossowski T. 2018. Identyfikacja typów rolnictwa Polski z uwzględnieniem zależności. *Studia KPZK*, 183: 315–331.
- Hedorowicz T., Kaczmarek P., Morawska J. 2023. Identyfikacja relacji budujących lokalny kapitał terytorialny w kontekście adaptacji do zmian klimatu w Metropolii Poznań – doświadczenia projektu TeRRIFICA. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 65: 131–150.
- Heffner K., Twardzik M. 2022. Rural Areas in Poland – Changes Since Joining the European Union. *European Countryside*, 14(2): 420–438. <https://doi.org/10.2478/euco-2022-0021>
- IFAD. 2010. *Rural Poverty Report 2011. New Realities, New Challenges: New Opportunities For Tomorrow's Generation*. The International Fund for Agricultural Development (IFAD), IFAD, Rome, Italy.
- Kamińska W., Heffner K. (red.) 2014. *Polityka spójności UE a rozwój obszarów wiejskich. Stare problemy i nowe wyzwania*. Studia KPZK PAN, 156, Warszawa.
- Keeble D., Offord J., Walker S. 1988. *Peripheral Regions in a Community of Twelve Member States*. Commission of the European Community, Luxembourg.
- Kirk W. 1980. The rural-urban continuum: Perception and reality. [W:] G. Eynedi, J. Meszaros (red.), *Development of settlement systems*. Akademiai Kiado, Budapest, s. 11–19.
- Kłodziński M. 2021. Wielofunkcyjny rozwój ponadczasową strategią dla obszarów wiejskich w Polsce. *Studia Śląskie*, 88–89: 185–203.
- Knickel K., Renting H. 2000. Methodological and conceptual issues in the study of multifunctionality and rural development. *Sociologia Ruralis*, 40(4): 512–528.
- Komornicki T., Śleszyński P. 2009. Typologia obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych i relacji miasto–wieś. [W:] J. Bański (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*. Studia Obszarów Wiejskich, 16: 9–37.
- Komorowski Ł., Mróz A., Stanny M. 2021. The Spatial Pattern of the Absorption of Cohesion Policy Funds in Polish Rural Areas. *Land*, 10(1): 26. <https://doi.org/10.3390/land10010026>
- Kozera A., Głowicka-Wołoszyn R. 2018. Identification of Functional Types of Rural Communes in Poland. *Proceedings of the 2018 International Scientific Conference “Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy”*, s. 109–115. <https://doi.org/10.22630/ESARE.2018.1.15>
- Kühn M. 2015. Peripherisation: Theoretical Concepts Explaining Socio-Spatial Inequalities. *European Planning Studies*, 23(2): 367–378. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1080/09654313.2013.862518>

- Leyen U. von der 2019. Wytyczne polityczne na następną kadencję Komisji Europejskiej 2019–2024 – kandydatka na przewodniczącą Komisji Europejskiej, s. 8.
- Maik W. 2008. Kontinuum wiejsko-miejskie jako układ dynamiczny i rezultat zmian osadniczych i społecznych. [W:] A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*. Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń, s. 55–61.
- Markowski T. 2016. Kapitał terytorialny jako cel zintegrowanego planowania rozwoju. *MAZOWSZE. Studia Regionalne*, 18: 111–119.
- Mazur M., Bański J., Czapiewski K., Śleszyński P. 2015. Wiejskie obszary funkcjonalne – próba metodyczna wyznaczenia ich obszarów i granic. *Studia Obszarów Wiejskich*, 37: 7–36.
- McCann P. 2023. How Have Place-Based Policies Evolved to Date and What Are They For Now? Background paper for the OECD-EC High-Level Expert Workshop Series on “Place-Based Policies for the Future” Workshop 1, 14 April 2023 (<https://www.oecd.org/cfe/regionaldevelopment/place-based-policies-for-the-future.htm>).
- McKay L., Jennings W., Stoker G. 2023. What is the geography of trust? The urban-rural trust gap in global perspective. *Political Geography*, 102. <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2023.102863>
- Ministry of National Development and Váti Nonprofit Ltd. 2011. The Territorial State and Perspectives of the European Union, 2011 update, Background document for the Territorial Agenda of the European Union 2020, presented at the Informal Meeting of Ministers responsible for Spatial Planning and Territorial Development on 19th May 2011 Gödöllő, Hungary.
- Moisio S., Paasi A. 2013. From Geopolitical to Geoeconomic? The Changing Political Rationalities of State Space. *Geopolitics*, 18(2): 267–283. <https://doi.org/10.1080/14650045.2012.723287>
- Morgan K. 2016. Nurturing novelty: Regional innovation policy in the age of smart specialization. *Environment and Planning, C: Government and Policy*, s. 1–15. <https://doi.org/10.1177/0263774X16645106>
- Mouraz C.P., Ferreira T.M., Silva, J.M. 2023. Building rehabilitation, sustainable development, and rural settlements: a contribution to the state of the art. *Environ. Dev. Sustain.* <https://doi.org/10.1007/s10668-023-03664-5>
- Naumann M., Fischer-Tahir A. (red.) 2013. *Peripheralisation: The Making of Spatial Dependencies and Social Injustice*. Springer, New York City.
- Obszary wiejskie w Polsce w 2020 r. GUS, Warszawa, US w Olsztynie 2022.
- OECD. 2023. *OECD Regional Outlook 2023: The Longstanding Geography or Inequalities*. Paris. <https://doi.org/10.1787/92cd40a0-en>
- Perpiña Castillo C., Jacobs-Crisioni C., Barranco R., Curtale R., Kompil M., Vallecillo S., Auteri D., Dijkstra L. 2023. Opportunities and challenges for remote rural areas in the European Union. European Commission. Ispra. JRC135398.
- Ratzel F. 1891. *Antropogeographie*. T. II. Stuttgart.
- Redfield R. 1947. The folk society. *American Journal of Sociology*, 52: 294–308.
- Rodríguez-Pose A. 2020. The rise of populism and the revenge of the places that don't matter. *LSE Public Policy Rev.*, 1: 1–9.
- Rodríguez-Pose A., Terrero-Dávila J., Lee N. 2023. Left-behind versus unequal places: interpersonal inequality, economic decline and the rise of populism in the USA and Europe. *Journal of Economic Geography*, 23: 951–977. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbad005>
- Rosner A. (red.) 2007. *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Rosner A., Wesołowska M. 2020. Deagrarianisation of the Economic Structure and the Evolution of Rural Settlement Patterns in Poland. *Land*, 9(12), 523: 1–19.
- Russo A., Smith I., Atkinson R., Servillo L., Madsen B., van den Borg J. 2012. *ATTREG. The Attractiveness of European regions and cities for residents and visitors – Final Report*. ESPON, Luxembourg.
- Sawicka J. 2003. Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Oeconomica*, 170: 93–105.
- Simon D., McGregor D., Thompson D. 2006. Contemporary perspectives on the peri-urban zones of cities in developing countries. [W:] D. McGregor, D. Simon, D. Thompson (red.), *The Peri-Urban Interface: Approaches to Sustainable Natural and Human Resource Use*. Earthscan, London, UK, s. 3–17.
- Soja E.W. 2010. *Seeking Spatial Justice*. University of Minnesota Press, Minneapolis.

- Sokołowski D. 1999. Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego. Wyd. UMK, Toruń.
- Stanny M. 2014. Wieś, obszar wiejski, ludność wiejska – o problemach z ich definiowaniem. Wielowymiarowe spojrzenie. *Wieś i Rolnictwo*, 1(162): 1–16.
- Stanny M., Komorowski Ł., Rosner A. 2021. The Socio-Economic Heterogeneity of Rural Areas: Towards a Rural Typology of Poland. *Energies*, 14: 5030. <https://doi.org/10.3390/en14165030>
- Suárez Roldan C., Méndez Giraldo G.A., López Santana E. 2023. Sustainable Development in Rural Territories within the Last Decade: A Review of the State of the Art. *Heliyon*, 9, 7: e17555. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e17555>
- Sykała Ł. 2021. Procesy urbanizacji obszarów wiejskich w Polsce w świetle uwarunkowań planistycznych [niepublikowany poster]. Konferencja XXXVI Seminarium Geografii Wsi – współczesne kierunki badań w gospodarowaniu przestrzenią wiejską. Instytut Rozwoju Miast i Regionów, Olsztyn.
- Śleszyński P., Komornicki T. 2016. Klasyfikacja gmin Polski na potrzeby monitoringu zagospodarowania przestrzennego. *Przegląd Geograficzny*, 88(4): 469–488.
- Torre A., Rallet A. 2005. Proximity and localization. *Regional Studies*, 39(1): 47–59. <http://dx.doi.org/10.1080/0034340052000320842>
- van Eupen M., Metzger M.J., Pérez-Soba M., Verburg P.H., van Doorn A., Bunce R.G.H. 2012. A rural typology for strategic European policies. *Land Use Policy*, 29(3): 473–482. <https://doi.org/10.1016/j.LANDUSEPOL.2011.07.007>
- von Braun J. 2007. Rural-Urban Linkages for Growth, Employment and Poverty Reduction. IFPRI, Waszyngton.
- Wallerstein I. 1976. *The Modern World System*. Academic Press, New York.
- Wallerstein I. 1991. *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World System*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Wojtyra B. 2017. Poziom wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich województwa wielkopolskiego. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 40: 149–161 (<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/rrpr/article/view/12533>).
- Wójcik M. 2011. Wiejski obszar peryferyjny w koncepcjach geograficznych. *Studia Obszarów Wiejskich*, 36: 19–34.
- Wójcik M. 2012. *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany postaw teoretyczno-metodologicznych*. Wydawnictwo UE, Łódź.
- Wójcik M. 2013. Obszary versus miejsca, czyli o przestrzennych formach interpretacji przemian polskiej wsi. *Studia Obszarów Wiejskich*, 34: 9–22.
- Wójcik M., Dmochowska-Dudek K., Jeziorska-Biel P., Tobiasz-Lis P. 2018. Understanding strategies for overcoming peripherality: A Polish experience of transition. *Bulletin of Geography. Socio-Economic Series*, 40, 40: 173–192. <https://doi.org/10.2478/bog-2018-0022>
- Zimnicka A., Czernik L. 2007. *Vademecum wsi podmiejskiej, jakość zagospodarowania przestrzennego*. Hogben, Szczecin.
- Zwolińska-Ligaj M., Guzal-Dec D. 2008. Struktura gospodarcza gmin wiejskich województwa lubelskiego i jej wpływ na kształtowanie się wybranych zjawisk ekonomicznych i demograficznych. *Rozprawy Społeczne Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej*, 2: 25–33.
- Zysk E., Żróbek-Rózańska A. 2015. Definiowanie obszarów wiejskich w wybranych krajach UE. *Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum*, 14(4): 75–85.

Inner peripheries in the context of selected rural classifications

Abstract: Poland's rural areas are very diverse, creating great opportunities but also challenges for their development. It is necessary to constantly monitor their development problems and internal potentials to select territorial support instruments properly. Various classifications of rural areas can help to fulfill this task. The study's primary purpose is to identify the possibility of using various typologies of rural areas to explain development processes and, in turn, shape development policies in the inner periphery area.

The study is organized as follows: After the introductory part, we reviewed theoretical approaches to the rural areas and inner peripheries. Then, our novel approach to delimiting the inner peripheries in Poland is presented. Afterward, the distribution of inner peripheries is compared with the results of selected existing classifications of rural areas with particular emphasis on areas where there is an accumulation of negative social and economic phenomena.

The results of the comparative analysis revealed a relatively high degree of spatial compliance, above 50% in each of the comparisons. This result confirmed that the inner peripheries have features in common with the problem rural areas identified in the analyzed divisions. They are characterized by low transport accessibility to local and regional development centers, a shrinking labor market, low efficiency of the territorial socio-economic system, and low quality of life. These are also areas where agriculture is still the main or one of the primary sources of income. These areas are losing their social and territorial capital, and the most remarkable development challenge is to stop or slow down all negative changes. However, the key factors to achieve that are the proper identification of needs and proper programming of assistance through precise actions targeted at specific areas according to the territorial approach.

Key words: inner peripheries functional urban areas, typology, rural areas

Załącznik 1. Wskaźniki wykorzystane w procedurze typologii miejskich obszarów funkcjonalnych (MOF)

Wymiar	Aspekt	Wskaźnik	Źródło danych	Jednostka czasu	
Dostępność	Dostępność transportowa wewnętrzna	Wskaźnik dostępności czasowej ośrodka centralnego w stosunku do siedzib wszystkich gmin wchodzących w skład MOF	Google Maps Distance Matrix API	Marzec 2022	
		Wskaźnik średniej odległości uczniów do szkoły podstawowej*	Śleszyński, GUS	31.12. 2018	
	Dostępność transportowa zewnętrzna	Liczba samochodów osobowych na 1000 mieszkańców	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza	31.12. 2020	
		Wskaźnik międzygałęziowej dostępności transportowej (WMDT) miasta centralnego	IGIPZ PAN	2020	
E-dostępność		Wskaźnika dostępności czasowej miasta centralnego do ośrodka regionalnego*	IGIPZ PAN	2019	
		Wskaźnik dostępności czasowej OF do najbliższego miasta powyżej 100 000 mieszkańców	IGIPZ PAN	2019	
		Liczba połączeń komunikacji publicznej miasta centralnego MOF z ośrodkiem regionalnym (stolicą województwa do którego przynależy stolica MOF – liczba połączeń w śróde*)	e-podroznik.pl	01.02. 2022	
		Wskaźnik udziału mieszkańców z dostępem do szerokopasmowego Internetu*	Śleszyński, UKE	31.12. 2020	
		Wskaźnik bPA UKE średniej liczby punktów dostępowych bez dostępu do sieci szerokopasmowych na 1000 mieszkańców	Śleszyński, UKE	31.12. 2020	
		Wskaźnik ZSM UKE średniego udziału mieszkańców posiadających dostęp do mobilnych sieci LTE*	Śleszyński, UKE	31.12. 2020	
	Sytuacja ekonomiczna	Wykorzystanie przestrzeni	Powierzchnia zurbanizowana i zabudowana w przeliczeniu na 1000 ludności*	CORINE Land Cover	31.12. 2018
			Liczba instytucji otoczenia biznesu w przeliczeniu na 10 000 podmiotów gospodarczych*	GUS	31.12. 2020
		Infrastruktura biznesowa	Liczba miejsc noclegowych hotelowych całorocznych (VII) w przeliczeniu na 1000 mieszkańców	GUS	31.12. 2020
			Struktura gospodarcza	Udział nowo zarejestrowanych podmiotów sektora kreatywnego w liczbie nowo zarejestrowanych podmiotów ogółem*	GUS

Wymiar	Aspekt	Wskaźnik	Źródło danych	Jednostka Czasu
Sytuacja ekonomiczna	Aktywność gospodarcza	Liczba podmiotów wpisanych do rejestru REGON na 1000 ludności w wieku produkcyjnym*	GUS	31.12. 2020
	Rynek pracy	Liczba podmiotów gospodarki narodowej o liczbie pracujących powyżej 49 osób na 10 tys. mieszkańców* Udział bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym Odsetek osób w wieku produkcyjnym osiągających dochody ze stosunku pracy* Odsetek osób w wieku produkcyjnym osiągających dochody z działalności gospodarczej	GUS GUS GUS Ministerstwo Finansów	31.12. 2020 31.12. 2020 31.12. 2020 31.12. 2020
Sytuacja finansowa	Jednostki samorządu terytorialnego	Dochody własne w przeliczeniu na 1 mieszkańca* Wydatki majątkowe inwestycyjne w przeliczeniu na 1 mieszkańca Nadwyżka operacyjna netto	GUS GUS GUS	31.12. 2020 31.12. 2020 31.12. 2020
	Mieszkańcy	Łączna kwota dochodów podatników z różnych źródeł na 1 mieszkańca w wieku produkcyjnym i poprodukcyjnym Łączna kwota dochodów osób prawnych w przeliczeniu na 1 podmiota*	Ministerstwo Finansów Ministerstwo Finansów	31.12. 2020 31.12. 2020
Sytuacja demograficzna	Przedsiębiorstwa	Ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym Udział ludności w wieku przedprodukcyjnym w ogólnej strukturze ludności*	GUS GUS	31.12. 2020 31.12. 2020
	Struktura demograficzna	Współczynnik przyrostu naturalnego Saldo migracji na 1000 mieszkańców*	GUS GUS	Średnia 2018–2020 Średnia 2018–2020
Warunki mieszkalniowe	Ruch naturalny ludności	Średnia trzyletnia liczba mieszkań oddanych do użytkowania na 1000 ludności	GUS	Średnia 2018–2020
	Ruch wędrowniczy ludności	Odsetek mieszkań wyposażonych w CO Odsetek budynków podłączonych do sieci kanalizacyjnej* Powierzchnia użytkowa mieszkania na 1 mieszkańca*	GUS GUS GUS	31.12. 2020 31.12. 2020 31.12. 2020
	Ruch mieszkaniowy			
	Wyposażenie w infrastrukturę			
	Jakość mieszkania			

Wymiar	Aspekt	Wskaźnik	Źródło danych	Jednostka czasu
Zdrowie i bezpieczeństwo	Stan zdrowia	Liczba porad ambulatoryjnej opieki zdrowotnej na 10 tys. mieszkańców*	GUS	Średnia 2018–2020
	Bezpieczeństwo	Liczba stwierdzonych przestępstw na 10 tys. mieszkańców	Śleszyński, Komenda Główna Policji	2018–2020
Edukacja		Wypadki drogowe i kolizje na 10 tys. mieszkańców	Śleszyński, Komenda Główna Policji	2018–2020
	Dostępność edukacji	Miejsca w przedszkolach na 1000 dzieci w grupie wieku 3–6 lat	GUS	31.12. 2018
	Efektywność edukacji	Liczba uczniów przypadających na 1 oddział w szkołach podstawowych*	GUS	31.12. 2020
Czas wolny i aktywność społeczna		Średni wynik (w procentach) egzaminu maturalnego – część matematyczna	Centralna Komisja Egzaminacyjna	31.12. 2021
		Średni wynik (w procentach) egzaminu maturalnego – język angielski*	Centralna Komisja Egzaminacyjna	31.12. 2021
		Liczba NGO na 10 tys. mieszkańców *	Krajowy Rejestr Sądowiczy	31.12. 2021
		Absolwenci kursów organizowanych przez ośrodek kultury, kluby i świetlice na 10 tys. mieszkańców	GUS	Średnia 2018–2020
Dobra i usługi ekosystemowe	Zagospodarowanie czasu wolnego	Liczba podmiotów gospodarczych prowadzących działalność rekreacyjną i sportową na 10 tys. mieszkańców *	GUS	31.12. 2020
	Dostępność terenów zielonych	Uczestnicy imprez sportowych i kulturalnych w gminie na 10 000 mieszkańców *	GUS	Średnia 2018–2020
Poziom zanieczyszczeń		Udział ludności z dostępem do większych płatów (co najmniej 25 ha) zieleni wysokiej w promieniu 1 km	Śleszyński	2018
		Udział obszarów chronionych w powierzchni gminy	GUS	31.12. 2020
		Odchylenie od normy stężeń (średnia z BaP, PM10, PM25) *	Śleszyński	Średnia 2019–2020
Ekorozwój		Liczba wniosków do programu „Czyste Powietrze” złożonych z terenu danej gminy na 1000 budynków jednorodzinnych	Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej	2021

* Wskaźnik nieuwzględniony w grupowaniu.